

De ha eddigi érvelésünk nem volna meggyőző, győzzön meg bennünket maga Anonymus: Árpádék bejövetelekor Pannóniából „római katonák” menekülnek magyar üldözőik elől. „Reliqui vero Romanorum videntes audaciam Hungarorum dimisso castro Bezprem fuga lapsi sunt et pro remedio vitae in terram Theotonicorum properaverunt . . .”, vagy később: „. . . Tunc Usubu et Eusee ordinato exercitu contra Romanos milites, qui castra Bezprem custodiebant, pugnare acriter ceperunt” (48. fej.). Vagy amint már előbb (a 46. fej.-ben) olvassuk: . . . „Ennek hallatára (ti. Árpádék pannóniai letáborozásának hírére) a Pannonia földjén lakó összes rómaiak futással biztosították életüket.” (Et hoc audito omnes Romani per terram Pannoniae habitantes vitam fuga servaverunt.²⁵) Kik lehettek ezek a rómaiak? Nem kétséges, hogy csakis azoknak a rómaiaknak az utódai menekülhettek, akik annak idején itt telepedtek le Pannóniában. De hogyan is írta Anonymus a 9. fej.-ben? „Azt a földet (ti. Pannóniát) a rómaiak pásztorai lakják” (pastores Romanorum habitarent). A „rómaiak” pedig azonosak azokkal a németekkel, akiknek úgy kell most menekülniük, ahogyan a „rómaiak” elől a meghódoltatott ittlakó népek menekültek. Akkor ők voltak a hódítók, most a honfoglaló magyaroké ez a szerep. A körforgás pedig ismétlődik: Anonymus a saját korára vonatkoztatva újra emlegetheti a Magyarország javaiból élésködő németeket („Romani”).

Mindezek talán valószínűnek mutatják azt, hogy hazánk területén léteztek magyarok, ill. magyarnyelvű néptöredékek is mind a Dunántúl, mindpedig a Kárpát-medence egyéb részein. Régészeti leletek vagy lappangó frott források ezt a feltevést talán egyszer bizonyosabbá teszik.

Rimócziné Hamar Márta–Rimóczi Gábor

Rákóczi alkotói módszere

A diktálási hipotézis*

Az utókor szemében az irodalmi művek hitelességének záloga a szerző kézírása. Nem mindig vagyunk azonban olyan szerencsések, hogy a szerző sajátkezű fogalmazványa – tisztázata, esetleg egy kézjeggyével ellátott másolat – őrizte volna meg számunkra a műveket, és a sajátkezű fogalmazvány nem is az egyedüli, kizárólagos módja a művek keletkezésének. Ifjabb Plinius jegyzi fel nagybátyja, idősebb Plinius munkamódszeréről, amikor hallatlan munkabírását és soha nem szűnő szorgalmát dicséri, hogy étkezés alatt is könyvet olvastatott fel magának, és jegyzeteket készíttetett, vidéki pihenése alatt pedig csak a fürdés idejére függesztette fel a diktálást és felolvasást: „Utazás közben, mintha egyéb gondja nem volna, egyedül írói munkájával törődött: mellette könyvvel és viasztáblákkal felszerelt írnok, akinek kezét télen kesztyű védte, hogy még a zord idő se rövidíthesse meg a kutatósokra szánt időt; Rómában szintén ezért vitette magát hordszéken”.¹

²⁵ A magyar honfoglalás kútfőiben. Bp. 1900. a 446/3. sz. jegyz.-ben Paulertól említett „Pannónia lakói” („a Nagy Károly által feltámasztott nyugot római császárság alattvalói”) nem azonosak a *pastores Romanorum*mal, hanem csakis a *principes Romanorum*mal, azaz – érvelésünk szerint – az itt pásztorokodó avar lakosság fékentangására rendelt német grófokkal (vezetőréteggel).

*A Rákóczi-szövegeket mindig a kritikai kiadásból idézem, ha az már megjelent, tehát a *Mémoires – Emlékiratok* esetében az Archívum Rákócziánium III. Osztályának I. kötetét: II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól annak végéig, fordította Vas István, a tanulmányt és a jegyzeteket írta Köpeczi Béla, a szöveget gondozta Kovács Ilona, Budapest, 1978, Akadémiai Kiadó (kétnyelvű, magyar–francia kiadvány), a *Testament politique et moral du Prince François II Rákóczi – II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete* összefoglaló címen megjelent *Réflexions – Gondolatok és Tractatus – Traité – Értekezés* esetében ugyane sorozat III. kötetét: fordította Szávai Nándor és Kovács Ilona, a tanulmányt és a jegyzeteket írta Köpeczi Béla, a latin szöveget gondozta Borzsák István, a francia szövegeket gondozta Kovács Ilona, Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó. A még kiadásra váró kéziratok legjobb leírása Zolnai Béla: *A janzenista Rákóczi c. tanulmányában található* (Széphalom, 1927, 177–181, 266–268. l.), a lelőhelyek adatainak ismertetésével és a kéziratok részletes jellemzésével. A *Végrendelet* különböző kéziratait és az elveszett latin nyelvű szövegre vonatkozó hipotézist tárgyaló rész az *Archívum Rákócziánium* III./3. kötetében: 288–289. l. és 521–523. l.

¹Ifj. PLINIUS, *Levelek*. Bp. 1981. 76.

II. Rákóczi Ferenc kiterjedt írói munkásságáról szólva ez a dilemma élesen vetődik fel, hiszen egyetlen teljes sajátkezű kézírata sem maradt fenn, csak néhány parafált másolat van a birtokunkban. Rákóczi kézjegyével ellátott kéziratból ismerjük a *Réflexions sur les principes de la vie civile et de la politesse d'un chrétien – Gondolatok a keresztény ember polgári életének és udvariasságának alapelveiről* szövegét, a továbbiakban: *Réflexions*, ill. *Gondolatok* címmel utalok rá. Ebben a műben a *Bevezetés* után még sajátkezű aláírás is olvasható a 914. folián: „Francois Prince”. Parafált továbbá az *Aspirationes Principis christiani – Aspirations d'un Prince chrétien – Egy keresztény fejedelem fohászzkodásai* (röv.: *Aspirationes – Aspirations – Fohászzkodások*) párhuzamosan egymás mellé másolt latin–francia kéziratának (Párizs, Bibliothèque Nationale) első 44 levele. Rákóczi kezétől azonban mindössze néhány sor származik az irodalmi életmű jelenleg ismert összes forrásaiban! Ezek: pár sornyi korrekció a *Mémoires du Prince François II Rákóczi sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'à sa fin – II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól annak végéig* (röv.: *Mémoires – Emlékiratok*) újabbán, a kritikai kiadás megjelenése óta előkerült bécsi kéziratában, elsősorban a neveltségessé torzult hely- és személynevek kiigazítása:

(de la Torca) → de Latorca
 (Savane) → Sava né d'une famille . . .
 (Matraqui) → Matra, qui

Ezen kívül egy háromsoros átírás a 230a folián. A *Confessio peccatoris* latin kéziratában kizárólag a cím (mintegy 4 és fél sor) Rákóczi kezeírása. A többi mű másolatai nem őrizték meg szerzőjük keznyomatát, sem a *Tractatus de potestate – Traité de la puissance – Értekezés a hatalomról* (röv.: *Tractatus – Traité – Értekezés*), sem a *Meditationes in forma soliloquiorum super Scripturam Sacram – Méditationes en forme de soliloques sur l'Écriture Sainte – Elmélkedések magányos beszélgetések formájában a Szentírásról* (kiadatlan, kézírata Troyes-ban, röv.: *Meditationes – Méditationes – Elmélkedések*), sem a *Testament (Végrendelet)* és a hozzá kapcsolódó levelek.

Ugyanakkor talányos, és még ma is magyarázatra szorul, miért maradt fenn Rákóczi több műve kettős alakban – latin és francia változatban egyaránt –, tekintve, hogy a jelenlegi szakirodalomban még az is eldöntetlen, hogy melyik szöveg a fordítás, ki készítette, ha fordításról van szó, jogos-e egyáltalán a másodlagos változatokat az önálló művek között szerepeltetni stb. Ilyen a *Tractatus – Traité – Értekezés*, az *Aspirationes – Aspirations – Fohászzkodások*, a *Meditationes – Méditationes – Elmélkedések*, valamint a *Testament*, bár a latin nyelvű végrendelet létezéséről csak közvetve tudunk, a francia végrendelet-szövegek egy utalásából és César de Saussure emlékeiből. (Ezt a kérdést az *Archivum Rákócziánium III.* kötetében, a szöveg kritikai kiadásában tárgyalom bővebben, de az a valószerű, hogy itt nem párhuzamos, hanem kiegészítő változatok lehettek, mivel a latin testamentum a törökországi javakra vonatkozott, a francia pedig az Európában maradt vagyronról rendelkezik.) Külön említést érdemel a *Végrendelet*hez kapcsolódó levelek közül a nagyvezérnek szóló, amely három nyelven (latinul az *Histoire des Révolutions de Hongrie*, 1739, Hága, franciául a *Testament politique et moral*, 1751, Hága c. kiadványokban, magyarul Mikes Kelemen *Törökországi leveleiben* szerepel,² és semmi nem bizonyítja, hogy idegen kéztől származó fordításokkal lenne dolgunk!

Áttekintve ezt a hatalmas terjedelmű írói életművet, megdöbbentő, hogy a szerző kézírásában fennmaradt sorok száma még egy oldalt sem tesz ki! Hiába tudjuk, hogy sok irat elkallódott Rákóczi viszontagságos élete folyamán, hogy több másolat és kézirat lappang, melyeknek léte filológiailag bizonyítható, az ismert források számához képest (az *Emlékiratok*nak pl. jelenleg négy kéziratot másolatát tartjuk számon) így is kevés ez a pár sor. Az autográfok hiánya ugyanakkor összevág azzal a megfigyeléssel, amelyet a meglévő kéziratok szövegromlásainak elemzése közben tettem, és amely arra a feltevésre vezetett, hogy Rákóczi levelezése és irodalmi művei egy részét nem a maga kezével írta, hanem

² A Nagyvezérhez szóló levél forrásai: latinul: *Histoire des Révolutions de Hongrie*. I–II, à la Haye, 1739, chez Jean Néaulme, t. II, p. 153–155; franciául: *Testament politique et moral du Prince François II Rákóczi*, t. I–II, à la Haye. chez Scheurleer, 1751, p. magyarul MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*. Krit. kiadás. Sajtó alá rend.: HOPP Lajos. Bp. 1966. 208–209.

titkárainak diktálta. Az elkészült iratokat azután kézjegyével látta el, és apróbb javításokat végzett rajtuk. Más esetekben talán sajátkezű fogalmazványát tisztáztatta le titkáiraival. Végül kombinálhatta is e módszereket, mikor – feltehetőleg éppen a több nyelven megszóvegezett alkotásoknál – a szeme előtt fekvő példányt szóban vagy írásban más nyelvre fordította (amennyiben ő maga volt a fordítás szerzője). Ma már lehetetlen eldönteni, milyen mértékben folyamodott a diktálás technikájához, mert egyfelől minden fogalmazás és másolás óhatatlanul belső diktálással jár együtt, amely hasonló eredményekhez vezet, mint az igazi, fennhangon történő tollbamondás, másfelől a külső hang az írott szövegek további élete folyamán belevész a másolás közben elkövetett vizuális és auditív jellegű hibák tömkelegébe, s egy bizonyos fejlődési fázison túl már csak kivételes szerencsével különíthető el, melyik fonetikai jellegű szövegváltozatot hozta létre belső, melyiket külső diktálás. Ilyen kivétel, ahol szinte biztosan tetten érhető a külső hang hibás fonetikai átírása, több is akad a Rákóczi-életműben. Mielőtt azonban ezeket idézném, szükséges elméleti kitérőt tenni az auditív típusú hibákról.

A kérdésnek különböző idegen nyelveken, az illető nyelvből (pl. görög, latin, francia) vett példák-
kal van szakirodalma, magyarul azonban csak futólag foglalkoztak vele. Az idegen nyelvű példák-
ból világosan kiderül, hogy minden fogalmazás, szerkesztés, másolás, ill. sokszorosítás – akár kézzel, akár
géppel történik, vagyis az írógépen készült másolatok ugyanúgy idetartoznak, mint a nyomdai szedés
– belső diktálással keveredik. Ezért a legkorábbi kéziratoktól a legmodernebb technikával készült
nyomatványokig mindenütt találunk olyan toll-, ill. sajtóhibákat, amelyek forrása egy hangsornak
(szintagmának) az eredeti elképzeléstől vagy szövegtől eltérő átírása. Magyar nyelvre vonatkozó szak-
irodalom híján a magyar irodalom különböző korszakaiból gyűjtöttem példákat erre a jelenségre, ame-
lyet részletesen Rákóczi francia szövegein szeretnék bemutatni és értelmezni.

A Régi Magyar Költők Tára XVII. századi folyamában a szerkesztő a másolók által elkövetett
szándéktalan változtatások között megkülönböztet egy olyan csoportot, amely lélektani okokra
vezethető vissza, és ahol az átértelmezés vagy félreértés úgy történik, hogy apró hangtani átjátszással
(félrehallással) új értelmet, néha értelmi illúziót nyer egy-egy ritkán előforduló szó vagy szókapcsolat,
első hallásra szokatlan szerkezet, netán egy egész mondat.³

I–V: A kín és a halál lesik

VI: Akin ez a halál esik

I: Hol ingyen sem félnek, ott vesznek kell

II–VI: Hol ingyen sem félnek, ott vesznek el.

A XIX. századra a Jókai Kritikai Kiadás egyik kötetéből, a *Hétköznapok* c. regényből vettem
néhány példát:⁴

9. o./32. sor: minők egy leforrázott kuvasznak is becsületére válnának
kamasznak (!)

40/25.: virágok, bokrok
virágos bokrok

52/8.: szilárd kőépületeket
középületeket

81/5.: hogy egy üres vízmérés műtéttel (..) alkalmazása által
műtéttel (a. m. operáció)

112/33.: szégyentelen arccal
szégyenteljes arccal

182/6.: padozatból
padlózatból

236/8.: ákászfáról
ákácfáról

³ Vö.: STOLL Béla, *Régi Magyar Költők Tára*. IV. köt. Bp. 1967. 588.

⁴ JÓKAI Mór, *Hétköznapok* (1846). Bp. 1962.

Végül a modern irodalomból József Attila verseinek néhány eltorzult variánsát idézem a legújabb kritikai kiadásból:⁵

- I. kötet 257. o.: mesekályhába
mesekályhákba
I/241.: hodályát
homályát
II/279.: szétfeccsen
szétfreccsen
II/268/9.: Aktákba írják
Aktába írják

Már ebből a néhány példából is látható, hogy a változás mindig a banálisabb megoldások felé halad, éppen úgy, ahogy a vizuális hibák is mindig banalizációval járnak együtt. Ez a hasonlóság tovább nehezíti a kétféle jelenség elkülönítését. A francia példákra áttérve⁶ tucatnyit lehet idézni olyan átírási hibákból-ingadozásokból, amelyek a fonémák vagy morféma szintjére korlátozódnak:

la (névelő) // l'a (szem. névmás és a segédige)
regardoit // regardoient
famille // familiales
qu'elle // quelle

Az ilyen apróságnak látszó módosítások is képesek értelmetlenné tenni egy mondatot vagy átalkítani a jelentését, de az ingadozás magasabb szinteken is megtalálható:

a cru (croire) // accru (accroître)
à faire // affaire (fn., ebben az esetben etimológiai kapcsolat is van a két kifejezés között!)

Hely- és személynevek torzulása:

Latorca // la Torca (!)
Aranyos, la rivière d'Aragnos // Daragnos (!)
Ugocza, le comitat d'Ugocsa // Dugocza (!)
Urban Celder // Urbanselder

Valamennyi esetben valószínűsíthető, hogy nem vizuális tévedésről, félreolvasásról van szó, hanem auditív hibával, félrehallással és hibás átírással van dolgunk, bár teljes biztonsággal nem lehet megállapítani, külső vagy belső hang mondta-e a szöveget. Leginkább a központozási tévedések azok, ahol elméletileg a külső diktálás az egyetlen kielégítő magyarázat, mert több mondatra terjedő egységnél másolás közben könnyű visszatérni az előzőmenyire, ki lehet igazítani a rossz értelmezést, amire tollbamondás alatt nincs lehetőség. (Feltesszük természetesen, hogy ebben a korban a diktálók még nem jelezték a központozást, amely a francia nyelv esetében még ma sincs szigorúan szabályozva.) Ilyen teljes mondatra vagy hosszabb szövegrészre kiterjedő szövegromlás, ahol csak a mondat átértelmezése, esetleg a szövegrész újratagolása segít értelmet adni a gondolatmenetnek, több is akad a *Réflexions* szövegében. Súlyosbíja a helyzetet, hogy ez a mű egyetlen, francia nyelvű redakcióban létezik jelenleg, melyet a Rákóczi által parafált, Párizsban őrzött kéziratból ismerünk, tekintve, hogy az 1751-es hágai kiadvány megkurtított, ártt szöveget hoz, amely épp a homályos vagy elhomályosultnak látszó helyeken nemhogy javítana, de gyakran tovább ront a bajon. Így csak belső filológiai érvekre támaszkodva lehet

⁵József Attila *Összes Versei* (kritikai kiadás). Szerk.: STOLL Béla, Bp. 1984.

⁶A példák mind az *Emlékiratok – Mémoires* kritikai kiadásából valók, *Archivum Rákócziánium*, Series III, t. I., Bp. 1978. 460, 11–200.

itt javítani a zavarossá vált szövegrészeket. Ebből a műből idézek két helyet, amely feltevésem szerint javítható, ha egy olyan hangsorból indulunk ki, mely a valóságban is elhangozhatott élőszóval, és amelyet rosszul, tévesen központozva írtak át. (A hágai szöveg az első példában azonos a kézirattal, tehát érdektelen, a második esetben tovább rontja a már amúgyis romlott szöveget.)

1. *Réflexions* f. 977:

Une telle épouse, une vieille riche en esperance de ne vivre avec elle que peu d'années; . . .

A mondatból, ebben a formájában, hiányzik az állítmány, és csak sejtethő az értelme. Ha azonban kitéröljük az első vesszőt és az 'épouse' szót nem főnévnek, hanem az 'épouser' ige egyik alakjának fogjuk fel, az 'une telle' helyett pedig 'un tel' alakot teszünk fel, akkor a szöveg-összefüggésbe jól illeszkedő értelmet nyer a mondat:

Un tel épouse une vieille riche, en espérance de ne vivre avec elle que peu d'années; . . .

Van, aki gazdag vénasszonyt vesz feleségül, abban a reményben, hogy csak néhány évig kell együttélnie vele; . . .

2. *Réflexions*, f. 1054:

Combien de reflexion ne pourroit on pas faire sur cette matiere, et parmi les amusemens meme des enfans combien ne pourroit en trouver par les quels on pourroit insensiblement elever leur esprit à Dieu pour la faire craindre et aimer! Si on étudioit cette matiere avec cette attention, et si on emploioit toute la vigilance necessaire dans l'education des enfans depuis le berceau: cependant les peres veritablement chretiens mettent communement difference entre l'education . . .

Az egész szövegrész értelme világosabb lesz, ha eltöröljük a kérdőjelet az első mondat végéről, és a mondatot a következő kettőspont helyén zárjuk le ponttal, vagyis a 'cependant' kezdi a következő mondatot:

Mennyit lehetne elmélkedni erről a tárgyról, és a gyermekek időtöltései közt is mennyi olyat lehetne találni, melyekkel észrevétlenül Istenhez emelhetnénk a lelküket, hogy féljék és szeressék őt, ha kellő figyelmet szentelnék neki és a kellő éberséggel ügyelnék a gyermekek nevelésére bölcsőjüktől kezdve. Ennek ellenére, még az igazán keresztény apák is közönségesen különbséget tesznek . . .

A hágai nyomtatványból kiderül, hogy kiadója érzekelte a problémát, de rossz irányban kereste a megoldást, mert nemcsak hogy megtartotta a kérdőjelet, de a téves pont után az új mondatot új bekezdéssé is emelte, holott az valójában a mondat közepe! ⁷

Ez a néhány példa talán valószínűsíti azt a feltevést, hogy a kéziratok tanúsága szerint Rákóczi folyamodhatott, és időnként bizonyára folyamodott is a diktálás adta lehetőségekhez. Ebből kiindulva külső bizonyítékokat is kerestem Rákóczi saját levelezésében, valamint a közvetlen környezetéhez tartozó titkárok, belső emberei feljegyzéseiben, naplóiban arra nézve, vajon említik-e a fejedelemnek ezt a szokását. Ez a fajta kutakodás is számos nehézségbe ütközik, mert hiszen részletkérdésről lévén szó, miért terjedne ki ilyesmire a szemtanúk figyelme? Vagy talán azért siklanak el fölötte, mert túlonat természetes, hogy egy nagy kancelláriával, több titkárral rendelkező fejedelem diktálni szokott. Végül a korabeli levelekben, naplókban, feljegyzésekben előforduló kifejezések sokszor hozzávetőleg jelzik csak, milyen tevékenységről van szó, tehát pl. az 'írás', 'írtam', 'visszavonult íróházába' típusú kijelentések nem feltétlenül saját kézzel való írásra utalnak. E sok nehézség ellenére, az Archivum Rákóczi-

⁷ Vö.: II. Rákóczi Ferenc Politikai és erkölcsi végrendelete. *Testament politique et moral de François II Rákóczi*. in *Archivum Rákócianum*. Series III, t. III, Bp. 1984. 67., 2. lapalji jegyzet.

num I. Osztályában (Had- és belügy) Thaly által közölt hatalmas levélananyagban elvéve ugyan, de felbukkannak ilyen értelmű célzások, sőt félreérthetetlen kijelentések is.

További megszorítás, hogy az adatok túlnyomó többsége Rákóczi politikai tevékenységének fénykorából, vagyis a szabadságharc éveiből való, és az irodalmi művekről konkrétan sehol sem esik szó, hiszen ezeket nagyrészt emigrációban írta, és a szemtanúk olyan árnyalatokra, hogy mit írt vagy diktált a fejedelem, már igazán csak a legkritikább esetben ügyeltek. Mindezt összevéve azonban, ha már azt bizonyítani lehet – amint lehet – a különböző feljegyzésekből, hogy Rákóczinak szokása, sőt állandó szokása volt a diktálás, az már szilárdan alátámasztja a pusztán filológiai érveket. Előbb Rákóczi leveleiből idézek:

1. Károlyihoz: „Hogyha oly szaporán vehetné Kegyelmed leveleimet, ahogy én irattatom, nem lehetne panasza . . .” (AR I/1/531. o.)
2. Vay Ádámhoz: 1708. február 28-án, mikor a nádornak, Eszterházy Pálnak adott válaszát küldi meg neki, e szavakkal kéri ki véleményét és javaslatait:
„. . . jutott ugyan még diktálásomban eszemben, hogy imádságnak fogja tartani Kegyelmed az Isten ítélőszéki elejében való hívásokat . . .” (AR I/2/171. o.)
3. Ugyancsak Károlyinak szóló levélben: „. . . nincs is miért kövessen engemet az hosszú írásról, mert minden tehetségemet hazám szolgálatjáért elszánván: se az olvasástúl, se a diktálástúl nem irtódom”. (AR I/2/233. o.)
4. A titkok gyors kitudódásáról panaszkodik Bercsényinek, mondván, hogy „s valamit az kancelláriák tudnak: akárholott is nem igen titok szokott lenni; melyre nézve eleitől fogva magam előtt szoktam iratni és magam diktálom az actualiter commandóban levő Generálisok levelét . . .” (AR I/2/461. o.)

Csak egyértelmű példákat hoztam föl, mert sok nehezen értelmezhető akad, ahol a titkárok hibáiról beszél, rájuk hárítja a megfogalmazás téves vagy homályos voltából eredő félreértéseket, stb., de ha az összes, diktálásra értelmezhető-magyarázható említést összegyűjteném is (az Archívum Rákócziánium I. Osztályában közölt Rákóczi-Leveleskönyvekben ezt a gyűjtőmunkát elvégeztem), bizonyos, hogy ezek száma nem fogható az 'irtam, megírtam'-típusú kifejezésekéhez. Teljességre törekedni azonban itt azért nem érdemes, mert meggyőződésem szerint az 'írás' szó jelentése esetenként változó, és konkrét tartalmát ma már lehetetlen kibontani minden egyes előfordulásakor. Elvéve fordulnak csak elő olyan egyértelmű utalások, amelyek közül az egyik végre, a diktálásra, idéztem néhányat, a másik végre, a sajátkező fogalmazásra – levélíráásra sem tudok a fenti anyagból három-négy példánál többet fölhozni:

Károlyihoz: „Jóllehet, reméllem, eddig vehette Kegyelmed, tegnapi napon kezemmel írott (. . .) levelemet . . .” (AR I/1/642. o.)

Szentiványihoz: „. . . de valóban csudálom, hogy minapi, magam kezével írott levelem után . . .” (AR I/3/652. o.)⁸

E két véglet között helyezkedik el a semleges adatok tömege, amelyek alapján a diktálás, ill. sajátkező fogalmazás arányát nem lehet pontosan megbecsülni. Hasonlóképpen – erős kritikával élve – használhatóak csak a Rákóczi közvetlen környezetében forgó, benső szolgálatában állott titkárok, alkalmazottak feljegyzései. Ezek között is ritka a konkrét részletekre utaló napló vagy emlékezés, ezért aranybánya Beniczky Gáspár diáriuma az 1707–1710-es évekre. Ő ugyanis – Mikes Kelemtől eltérően – irodalmi ambíciók nélkül rögzíti a mindennapi élet apró-cseprő történéseit, nem törődve a gépies egyhangúsággal. Az ő kifejezéseit is le kell azonban fordítani a mai nyelvhasználat számára, különben félrevezető azok a folyton visszatérő fordulatok, amelyekkel jelzi, hogyan töltötte idejét

⁸ A példák mind az *Archívum Rákócziánium, II. Rákóczi Ferenc levéltára, I. Osztály: Had- és belügy*. Szerk.: THALY Kálmán, Pesten, 1873. első 3 kötetéből valók. Vö. még: *Bercsényihez*, uo. 3. kötet, 99–100.

Rákóczi a nagy nyilvánosságtól visszavonulva. Leggyakoribb formulái négy fő csoportba sorolhatók, azzal a megjegyzéssel, hogy az egyfajta formulák mintegy „bokorban” jelennek meg, hol ezt, hol azt a megfogalmazást részesíti előnyben, de valószínűleg itt is változó valóság rejtőzik az azonos formulák mögött. A négyféle megfogalmazás leegyszerűsítve így hangzik:

1. magánosan való írások
2. magánosan való foglalatosságok
3. a Secretáriusok propositióinak resolválása
4. szüntelen való diktálás, ill. Levelek diktálása

Mindegyikre számos példát lehet felhozni, az első két formula főleg az 1707-es évben tér sűrűn vissza:

„... azután magánosan való írások körül foglalatokodván eő Felsége ...”⁹
„Magánosan való foglalatosságokban occupálódván ... eő Felsége ...”¹⁰

Ritkábban, de elszórtan mindhárom év folyamán fel-felbukkan egy olyan bejegyzés, amely szerint Rákóczi gyakran konzultált a titkáraival, aláírta az általuk beterjesztett iratokat, instrukciókat adott nekik és időnként diktált:

„Posta nap lévén, a’ Secretáriusok propositióit eő Felsége meghallgatván, azokat resolválta is ...”¹¹
„A’ Francia Secretáriusnak eő Felsége dictálván, a’ maga Levelei rendbenvitele és Registratiója körül Privátus Secretáriussának parancsolt ...”¹²

Az 1707-es évben még csak elvétve bukkan fel, de 1708-tól egyre gyakoribbá válik a diktálásokról említése, s végül szinte vezérmotívummá válik:

„Viratta előtt eő Felsége felkelvén és szüntelen való dictálásban foglalatokodván ...”¹³
„Reggeltől fogvást egész délig Francia Levelek dictálásában eő Felsége occupálódván, ...”¹⁴
„Magánosan való írásokban és dictálásokban eő Felsége foglalatokodván ...”¹⁵

Már a fenti példákából is kitűnik, hogy a „magánosan” Beniczky tolla alatt korántsem azt jelenti, hogy ‘egymagában, egyedül’, hanem egyfelől a ‘privatum’, magánügy megjelölésére szolgál a ‘publicus’, országos ügyekkel szemben, másfelől feltételezi az udvar távollétét, de ez a visszavonultság nem azonos az egyedülléttel. Párizs Pápai szótára is hasonló értelmű meghatározást ad a ‘res privata’ kifejezésre: ‘Magános dolog, Tulajdon maga dolga’. Beniczky naplójának más helyein szintén világos, hogy Rákóczi birtokügyeinek, bizalmas diplomáciai tárgyalásainak, magánlevelezésének intézésére gondolt:

„Alteratiót szenvedvén a’ Felséges Fejedelem, publicumra ki nem jött, hanem magánosan való dolgai körül foglalatokodott.”¹⁶

A szó valamennyi előfordulását elemezve az is kétségtelen, hogy Rákóczi nem egyedül intézte ezeket az ügyeit, más személyek jelenlétéről, sőt fontos szerepéről sok bejegyzés tanúskodik. Pl. a Károlyival, Bercsényivel folytatott megbeszélések ilyen természetűek voltak, Bercsényiről szólva ezt olvassuk:

⁹ Beniczky Gáspár naplója (1707–1710), in *Rákóczi-tár*. I. 4–232. Szerk. THALY Kálmán, Pest, Lauffer, 1866. Vö. még: 11, 18, 21, 22, 23, 24, 26, 27. és kk. oldalon.

¹⁰ L. még uo. 23, 32, 35, 36, 37. stb.

¹¹ Uo. 36. o. L. még: 32, 39, 40, 51, 53, 76–77. 78. stb.

¹² Uo. 143.

¹³ Uo. 107.

¹⁴ Uo. 111.

¹⁵ Uo. 117.

¹⁶ Uo. 165., vö. még: 178.

„... a Felsőleges Fejedelem ... magánosan Méltóságos Fő-Generális Úrral a' követek által proponált dolgokrul conferálván ...”¹⁷ hasonlóan referál a külföldi követek fogadásáról, ha az nem hivatalosan, ünnepélyesen, az egész udvartartás előtt történik, pl. a „Mosqua követ” bizalmas audientiaja.¹⁸ A titkárok jelenléte is magától értetődő Beniczky számára a „magánosan való írárok és foglalatosságok”¹⁹ kapcsán, itt-ott név szerint is említi őket ilyen szöveg-összefüggésben, pl. Aszalay Ferencet,²⁰ Krucsay Istvánt,²¹ Ráday Pált,²² önmagát, mint „Privatus Secretariusst” (egyész szám harmadik személyben!),²³ a diktálásnál is többször megjegyzi, ha franciául, a Francia Secretáriusnak mondott tollba a fejedelem.²⁴

Azt már valamivel nehezebb bizonyítani, hogy maga az „írás” mint megjelölés, akárcsak a levelekben, itt sem azonosítható a sajátkezű fogalmazással. Gondosan mérlegre téve a különböző kontextusokat, könnyű azonban belátni, hogy ez gyűjtőfogalom, amely aláírást, írást és diktálást egyaránt magában foglal. Néhány sokatmondó fogalom-kapcsolást tetten lehet érni a következő példákban:

„Mihelen virradni kezdett: Felsőleges Urunk felkölt, és magánosan való írárokban, úgy némely Levelek diktálásában is foglalatoskodván ...”²⁵

„... és magánosan való írárai körül occupálódott egész tizenkét óráig, némely Instrukciókat és Edictumokat is dictálván Privatus Secretáriusának.”²⁶

„... magánosan való írárokban és dictálásában eő Felsőlege foglalatoskodván ...”²⁷

A két kifejezés – írás és diktálás – összekapcsolása, ami szintén gyakran előfordul, lehet véletlen, pongyolaság, de utalhat akaratlanul a kétféle tevékenység kombinálására is. Francia nyelvű diplomáciai leveleiből fennmaradt sajátkezű, alaposan átvitelt-átírt fogalmazványai²⁸ arra mutatnak, hogy ez nem kizárt: vagy tisztázásra adta át a piszkozatot francia titkárnak, vagy lediktálta a végleges változatot. Nagy hátránya vagy inkább hiányossága az eddig ismertetett adatoknak, hogy mind a szabadságharc éveire vonatkozik, és – kimondva vagy hallgatólagosan – leginkább a levelezést érinti. Tudjuk, hogy az irodalmi művek szinte kizárólag a száműzetésben íródtak, bár bizonyosra vehető, hogy az *Emlékiratok* és a *Vallomás* megírásához felhasznált korábbi feljegyzéseket. A bűdosás idejére azonban még kevesebb konkrét adattal rendelkezünk, és egyetlen visszaemlékező sem szentel figyelmet annak, ha Rákóczi írásairól ejt szót, vajon elmélkedő, irodalmi művön dolgozott-e, vagy leveleket fogalmazott, ill. diktált. Ezért a bűdosásból ránk maradt emlékezőket, feljegyzéseket mind átnézve sem lehet véglegesen fényt deríteni a kérdés technikai oldalára, mert e téren nem tudjuk konkrétumokkal gazdagítani azt az általános képet, amelyet Szekfű Gyula a rodostói hétköznapokat leíró forrásokat összegezve így fest elénk: „(A nyolcórái, második mise után) a fejedelem visszavonult termeibe, ahol tizenkét óráig egyedül foglalatoskodott politikai levelezése bonyolításával vagy egyéb írásmunkával. Legföllebb francia vagy magyar íródeákját tartotta magánál.”²⁹

Konkrétumok, önmagukért beszélő adatok híján nem szabad lebecsülni a filológia érveit, és nem lehet lemondani a levelezésből, naplókából leszűrt tanulságok óvatos általánosításáról sem. Ezek alapján biztosra vehető, hogy – ma már meg nem állapítható mértékben, de valószínűleg nem ritkán – Rákóczi élt a diktálás adta lehetőségekkel, és titkárait nem csupán a hivatalos ügyintézésbe vonta be, hanem irodalmi tevékenységében is volt szerepük. Művei hitelességének megállapításakor tehát az eddiginél

¹⁷ Uo. 30.

¹⁸ L. uo. 30, 31.

¹⁹ L. még uo. 36.

²⁰ Uo. 39. (Aszalay Ferenc említése)

²¹ Uo. 53. (Krucsay István említése)

²² Uo. 61. (Ráday Pál említése)

²³ Uo. 90, 143. stb.

²⁴ Vö. pl.: 118, 121, 125, 143. stb.

²⁵ Uo. 40.

²⁶ Uo. 90.

²⁷ Uo. 117.

²⁸ Vö.: OL Rákóczi-Aspremont gyűjtemény. G 15, caps. A₁ fasc. 2, ff. 86–91, uo. caps. E, fasc. 102, f. 165 (recto-verso).

²⁹ SZEKFÜ Gyula, *A száműzött Rákóczi*. Bp. Ma. Tud. Akad. 1913, 222–223.

kiseb jelentőséget kell tulajdonítani annak, autográf-e a kézirat vagy sem. Különösen a parafált kéziratok (*Gondolatok, Fohászkodások*) és a párhuzamos, többnyelvű változatban létező művek (*Értekezés, Elmélkedések, Fohászkodások*) kapcsán jogos feltenni a kérdést, nem diktálás útján született-e egyik-másik változat? Külön nyelvi elemzéssel bizonyítható, hogy a latin nyelvű redakciók keletkeztek előbb, s a francia szöveg a későbbi, de mivel ez külön dolgozat témája lenne, itt csak röviden ismertetem az elemzés tanulságait. Az *Értekezés* latin és francia szövege közti mintegy 80 számba vehető eltérés (melyet a kritikai kiadás lábjegyzetei külön regisztrálnak) vizsgálata azt mutatja, hogy alig van valódi hiány (az is abból adódik, hogy a francia szöveg viszonylag hibás, másolási tévedésekkel súlyosbított kéziratban maradt fenn), a többi hiányok-többletek kölcsönösek, nemcsak a franciából hiányzik kb. 20 szövegrészlet (többnyire jelző), de viszont a latinban sincs meg kb. 10 olyan apró rész, ami a franciában szerepel. Már a jelzők szuverén kezelése (elhagyása-betoldása) is inkább szerzőre, mint fordítóra vall, de a többi 40 eltérés is önálló (átírás-szerű vagy következetesen végigvitt: a latinban meglévő hosszú bibliai idézetek rövidítve vannak a franciában, a latin „pactum” megfelelője a franciában az „alliance” stb.) A múlt század végén kiadott, de kritikai kiadásban még nem közölt *Aspirations-Aspirations-Fohászkodások* párhuzamosan másolt párizsi latin-francia kéziratának elemzése tökéletesen egybevág az *Értekezés* kettős szövegéről mondottakkal. Azt, hogy mégis mindkettőnél a latin redakció a korábbiak, főleg az mutatja, hogy a francia szöveg szókincse és szerkezetei alapvetően latinosak: a francia szavak tövében jól kivehető a latinban előforduló kifejezés, olyankor is, mikor kézenfekvő lenne más francia szinonima használata, sőt előfordulnak a franciában latinből képzett, de a franciában nem létező szavak, pl. a 'peccamineux' jelző: 'vétkes' (lat. 'peccatum': 'vétek, vétség'). Ez a latinhoz való túl szoros kötődés a latint teszi meg kiindulópontnak, ugyanakkor cáfolja francia anyanyelvű titkár közreműködését a francia változat megszüvegezésében. A *Fohászkodások* forrásai között van egy kiadatlan, rendkívül érdekes, töredékben maradt kézirat (Troyes-ban őrzik). Ennek szerzője, feltehetőleg egy kamalduli atya, de mindenesetre olyan valaki, aki tökéletesen kezelte a francia nyelvet, nemcsak a párhuzamos kéziratból ismert francia szöveg apró nyelvi hibáit (rosszul használt igevonzatok, összehasonlító szerkezetben álló *comme que* helyett stb.) javította ki, de a stílusát is átírta. Megváltoztatta a szórendet, eltávolodott a latinos szó- és mondat-szerkezetektől, szótövektől, szép példákat nyújtva így annak, milyen lett volna egy igazi fordítás. Egy harmadik, részben kettős, latin-francia megszüvegezésben fennmaradt mű, a mindmáig kiadatlan *Meditationes-Méditations-Elmélkedések* (Mózes 5 könyvéről, ill. a franciában csak 4 könyvről) két változata is hasonló összefüggéseket mutat, bár azt még csak felületesen vettem össze. A nyelvi és stílus elemzés tehát meggyőzően alátámasztja az *Értekezés* francia másolatának címlapján olvasható megjegyzést: „Traduit du latin” (latinból fordítva), illetve az *Elmélkedések* francia címlapján látható bejegyzést: „Traduction française de la premiere partie du numéro précédent, faite par l'auteur lui-même, qui la comença a Rodosto le 14 mars 1721.” („Az előbbi mű első részének francia fordítása, amelyet maga a szerző készített, aki Rodostóban kezdett hozzá, 1721. március 14-én.” a 'numéro précédent' utalás a katalógusszámra, amely folyamatos, a latin Mss, lat. 2146, a fr. uo. 2147.)

A diktálási hipotézist tehát szükséges, de véleményem szerint jogos is, bevonni a szövegek hitelességének vizsgálatába. Így új megvilágításba helyezhető az idegen kéz lejegyzésben fennmaradt, ill. másodlagos, fordított szövegek problémája, és megalapozottan gazdagítható Rákóczi irodalmi munkássága. Az itt vázolt feltevés értelmében iktattam be Rákóczi életművébe a végrendeletéhez kapcsolódó, Nagyvezérnek címzett levél magyar szövegét, amelyet Mikes Kelemen hagyott az utókorra a Törökországi levelekben (117. levél): „a. vezérnek írott búcsúzó levelét unrunknak. most jut eszemben, hogy eddig el kellett volna kednek küldenem . . .”³⁰

A korábbi szakirodalom ezt a levelet Mikes fordításának tekintette, jóllehet erre Mikes maga célzást sem tesz. A levél három nyelven van megszüvegezve, latinul, franciául és magyarul,³¹ és a három változat viszonya hasonló a párhuzamos kéziratokéhoz. Nincs hát rá okunk, hogy kirekesszük a Rákóczi-művek közül, csak azért, mert – akárcsak a szerző többi irodalmi alkotását – idegen kéz írása őrizte meg a számunkra.

Kovács Ilona

³⁰ L. MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és . . .*, id. kiadás, 208–209.

³¹ Vö.: II. Rákóczi Ferenc *Politikai és erkölcsi végrendelete*, id. kiadás, 522. 20. lábjegyzet.